

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه ایلام

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

تحلیل موضوعی دیوان ابن حُسام خوسفی

توسط:

یونس جلوداری

استاد راهنما:

دکتر رحمان ذبیحی

استاد مشاور:

دکتر خلیل بیگ‌زاده

بهمن ماه ۱۳۹۰

به نام خدا

تحلیل موضوعی دیوان ابن حسام خوسفی

توسط:

یونس جلوذاری

پایان نامه ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت‌های تحصیلی لازم

برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه ایلام

ایلام

جمهوری اسلامی ایران

در تاریخ ۱۳۹۰/۰۱/۰۹ توسط هیأت داوران زیر ارزیابی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

دکتر رحمان ذیحی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (راهنما)

دکتر خلیل بیگ‌زاده، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (مشاور)

دکتر موسی پرنیان، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (داور)

دکتر حسن سلطانی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (داور)

بهمن ماه ۱۳۹۰

تقدیم بہ

روان پاک پدرم

نگاہ بر مہر مادرم

برادران عزیزم کہ پشیمان و مشوق ہمیشگی من در امر تحصیل ہستند۔

سپاس و قدردانی

مَنْ كُمْ يَشْكُرُ الْمَخْلُوقَ كَمْ يَشْكُرُ الْخَالِقَ

اکنون که به یاری حضرت حق، نگارش این رساله به پایان رسیده است؛ بر خود فرض می‌دانم از استاد راهنمای گرانقدرم، جناب آقای دکتر رحمان ذبیحی که در این مسیر با راهنمایی‌ها و هدایت‌های دلسوزانه همواره مرا راهنمایی نمودند، کمال تشکر و قدردانی نمایم. هم‌چنین از استاد مشاور بزرگوارم، جناب آقای دکتر خلیل بیگ‌زاده که با زحمات بی‌شائبه همواره یاریگر و مشاور بنده در این پژوهش بودند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم.

از کلیه اساتید محترم گروه زبان و ادبیات فارسی که در طول تحصیل از محضر ارزشمندشان کسب فیض نموده‌ام، و نیز از کارکنان ارجمند کتابخانه‌ی مرکزی، کتابخانه‌ی دانشکده و مرجع ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ایلام که در این راه همکاری‌های لازم را مبذول فرمودند، کمال تشکر و امتنان را دارم.

در نهایت از خانواده‌ام و دوستان عزیزم آقایان مجید حاجی‌پور، ناصر صفا بخش، سجاد کردی، فردین قنبری، ابراهیم عبدی، محمد فرید خسروی، شاهو احمدی، علی یوسفی و سعید حاجی صادقیان که برادرانه مرا یاری نمودند، سپاسگزاری و قدردانی می‌نمایم و برای همگان از درگاه ایزد منان آرزوی توفیق و بهروزی و شادکامی دارم.

چکیده

شاعران ایرانی از آغاز شکل‌گیری شعر فارسی، موضوعات و مضامین متنوعی را در شعر خود گنجانده‌اند. با تطوّر و تکامل شعر فارسی، تنوع موضوعی نیز روی در فزونی داشته است، به گونه‌ای که از سده‌های ششم تا هشتم موضوعاتی چون عشق، عرفان، شکواییه، هجو، هزل، طنز و... در شعر فارسی رواج یافته است. در قرن نهم نیز که مقدمه‌ای برای شروع سبک هندی و آغاز صنعت‌سازی و مضمون‌پردازی فراوان و انتزاعی در ادب فارسی است، تنوع موضوع و مضمون در دیوان شاعران به چشم می‌خورد. ابن‌حسام خوسفی (م: ۸۷۵) شاعر برجسته و شیعی مذهب قرن نهم در بیشتر موضوعات شناخته شده‌ی شعر فارسی از قبیل توحید، نعت رسول اکرم (ص)، منقبت، مدح شاهان و درباریان، مرثیه، موضوعات اخلاقی، عرفان، عشق مجازی، وصف، شکواییه، مفاخره و خودستایی و موضوعات انتقادی طبع‌آزمایی کرده است که این رساله در پی بررسی این موضوعات است. مباحث مربوط به رساله در چهار فصل تنظیم شده است: فصل اول مربوط به کلیات و تعاریف تحقیق است. فصل دوم که به قرن نهم و زندگی شاعر می‌پردازد از سه بخش تشکیل شده است، در بخش نخست به اهمیت قرن نهم و شعر این دوره پرداخته شده است. در بخش دوم اوضاع سیاسی، اجتماعی، دینی و ادبی ایران در قرن نهم و انعکاس آن در شعر شاعر بررسی گردیده و در بخش سوم به زندگی وی اشاره شده است. فصل سوم که قسمت اصلی رساله را در بر می‌گیرد، موضوعات شعری است شامل دوازده بخش که در هر بخش یکی از رایج‌ترین موضوعات در دیوان شاعر معرفی و تحلیل شده است. فصل چهارم شامل مضمون‌سازی شاعر با علوم، هنرها، بازی‌ها، اعداد و حروف است که در چهار بخش بررسی شده است، بدین گونه که بخش نخست آن به علوم، بخش دوم به هنرها، بخش سوم به بازی‌ها و سرگرمی‌ها و بخش چهارم به اعداد و حروف اختصاص یافته است. با توجه به اوضاع ایده‌آل دینی و اعتقادی سده‌ی نهم و آبشخورهای فرهنگی و مذهبی شاعر، بیشتر موضوعات شعر وی حول محور مدح و منقبت ائمه‌ی اطهار به ویژه امام علی (ع) شکل گرفته است. بیشترین مضمون‌سازی شاعر در ضمن موضوعات نیز مربوط به آیات قرآنی و احادیث نبوی و ائمه‌ی اطهار (ع) است.

واژه‌های کلیدی: ابن‌حسام، دیوان اشعار، قرن نهم، موضوعات و مضامین شعری.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	فصل اول: کلیات و تعاریف
۵	۱-۱. کلیات
۵	۱-۱-۱. شرح و بیان مسأله
۶	۱-۱-۲. ضرورت و اهمّیت موضوع
۶	۱-۱-۳. اهداف
۷	۱-۱-۴. کاربرد نتایج
۷	۱-۱-۵. پیشینه
۸	۱-۱-۶. فرضیه‌ها
۹	۱-۱-۷. روش تحقیق
۹	۲-۱. تعاریف
۹	۱-۲-۱. انواع ادبی
۱۱	۲-۲-۱. مضمون (= درون‌مایه)
۱۲	۳-۲-۱. موضوع
۱۴	پی‌نوشت‌ها

۱۵	فصل دوم: قرن نهم و زندگی ابن حسام
۱۶	۱-۲. اهمیت قرن نهم و شعر این دوره
۱۹	۲-۲. اوضاع سیاسی، اجتماعی، دینی و ادبی ایران در قرن نهم و انعکاس آن در شعر ابن حسام
۲۷	۳-۲. زندگی ابن حسام
۲۷	۱-۳-۲. شخصیت ابن حسام
۲۸	۲-۳-۲. اعتقادات و اندیشه‌ها
۳۰	۳-۳-۲. آثار
۳۰	۴-۳-۲. اشعار
۳۱	۱-۴-۳-۲. تأثیرپذیری و تقلید ابن حسام از شاعران گذشته
۴۵	۲-۴-۳-۲. سبک و اشارات شعری ابن حسام
۴۶	پی‌نوشت‌ها
۴۹	فصل سوم: موضوعات شعری
۵۰	درآمد
۵۰	۱-۳. توحید
۵۵	۲-۳. نعت رسول اکرم (ص)
۵۹	۳-۳. منقبت
۶۲	۱-۳-۳. منقبت حضرت علی (ع)
۶۷	۲-۳-۳. منقبت امامان دیگر
۷۱	۴-۳. مدح شاهان و درباریان
۷۴	۵-۳. مرثیه
۷۹	۶-۳. موضوعات اخلاقی (موعظه، پند و حکمت)
۹۱	۷-۳. عرفان
۹۶	۸-۳. عشق مجازی
۹۸	۱-۸-۳. فراق و غم
۱۰۱	۹-۳. وصف
۱۰۵	۱۰-۳. شکواییه

۱۱۲	۳-۱۱. مفاخره و خودستایی
۱۲۰	۳-۱۲. موضوعات انتقادی (هجو، هزل و طنز)
۱۲۳	۳-۱۲-۱. هجو
۱۲۷	۳-۱۲-۲. هزل
۱۲۷	۳-۱۲-۳. طنز
۱۳۰	پی‌نوشت‌ها
۱۳۲	فصل چهارم: مضمون‌سازی با علوم، هنرها، بازی‌ها، اعداد و حروف
۱۳۳	درآمد
۱۳۳	۴-۱. علوم
۱۳۳	۴-۱-۱. قرآن و حدیث
۱۳۵	۴-۱-۱-۱. انواع استفاده از قرآن و حدیث
۱۴۳	۴-۱-۱-۲. اهداف کاربرد قرآن و حدیث
۱۴۵	۴-۱-۲. نجوم
۱۵۵	۴-۱-۳. صرف و نحو عربی
۱۵۷	۴-۱-۴. طب
۱۵۷	۴-۱-۴-۱. بیماری‌ها
۱۶۱	۴-۱-۴-۲. درمان‌ها
۱۶۳	۴-۱-۵. علوم دیگر
۱۶۳	۴-۱-۵-۱. کلام
۱۶۸	۴-۱-۵-۲. فلسفه
۱۷۱	۴-۱-۵-۳. فقه
۱۷۲	۴-۲. هنرها
۱۷۲	۴-۲-۱. موسیقی
۱۷۴	۴-۲-۲. خطاطی
۱۷۶	۴-۳. بازی‌ها و سرگرمی‌ها
۱۷۸	۴-۴. اعداد و حروف

۱۸۱	پی‌نوشت‌ها
۱۸۳	نتیجه‌گیری
۱۸۷	نمودارها
۱۹۳	پیوست‌ها
۱۹۶	منابع و مآخذ

مقدمه

متون نظم و نثر پارسی، عرصه‌ی بیان اندیشه و احساس شاعران و نویسندگان ایران زمین است و این آثار گرانسنگ مضامین متنوعی را در خود گنجانده‌اند. مضامینی که گاه بر زیبایی و دلنشینی متون فارسی افزوده‌اند و گاه آن را در پیچیدگی و دشواری فرو برده‌اند. با این که از آغاز پیدایی و پاگیری شعر فارسی یعنی نیمه‌های سده‌ی سوّم، شاهد حضور موضوعات و مضامین گوناگونی در شعر شاعران فارسی‌زبان هستیم؛ اما تنوع موضوعات در سروده‌های شاعران سده‌های سوّم و چهارم چندان گسترده و پر و پیمان نیست و مایه و مضمون اشعارشان بیشتر بر محور مدح شاهان و درباریان و توصیف طبیعت می‌چرخد. با گذشت زمان و گسترش شعر فارسی، به ویژه پیوند آن با پاره‌ای از پدیده‌های سیاسی، اجتماعی، دینی، فرهنگی و... که نقش مؤثری در پیدایی موضوعات جدید داشتند و نیز پدید آمدن پاره‌ای از شاعران صاحب سبک که هر یک در موضوعی از موضوعات شعر شهرت یافته و استاد مسلم شناخته شده بودند، زمینه‌ای شد تا موضوعاتی از قبیل عشق، عرفان، شکواییه، هجو، هزل، طنز و... در شعر فارسی گسترشی روزافزون یابد، چنان‌که سنایی در وعظ و حکمت، سعدی در اشعار عاشقانه، مولوی در عرفان مثل گردیده بودند.

در قرن نهم نیز شاعران و نویسندگان زیادی ظهور کردند و اشعار و نوشته‌های فراوانی را پدید آوردند. از آن‌جا که این قرن مقدمه‌ای برای شروع سبک هندی و آغاز صنعت‌سازی و مضمون‌پردازی فراوان و انتزاعی در ادب فارسی است، تنوع موضوع و مضمون در آثار این دوره بسیار به چشم می‌خورد. برخی موضوعات و مضامین از جمله شعر اطعمه و اشربه از ابتکارات این دوره است و پیش از آن سابقه نداشته است و برخی دیگر در ادوار گذشته کم و بیش دیده شده و پس از آن نیز به کار

رفته است. از جمله شاعران برجسته و شیعی‌مذهب این قرن که در بیشتر موضوعات شناخته شده‌ی شعر فارسی طبع آزمایی کرده، محمد بن حُسام خوشفی است. تنوع موضوعات در دیوان شعرش که به حق آینه‌ی تمام‌نمای روحيات و افکار اوست، چشمگیر است. گویی که شاعر همه‌ی جوانب یک موضوع را در نظر داشته و از تمامی آن سخن گفته است. در واقع همین ویژگی ما را بر آن داشت تا به تحلیل موضوعی دیوان وی پردازیم.

برای انجام این پژوهش، دیوان ابن‌حسام را اساس کار قرار داده و در چهار فصل بررسی شده است: فصل اول، شامل دو بخش کلیات و تعاریف بوده که در بخش نخست، به شرح و بیان مسأله‌ی پژوهشی، ضرورت و اهمیت موضوع، اهداف، کاربرد نتایج، پیشینه‌ی علمی موضوع، فرضیه‌ها و شرح روش تحقیق و در بخش دوم، به تعریف انواع ادبی، مضمون و موضوع پرداخته شده است. فصل دوم، قرن نهم و زندگی ابن‌حسام در سه بخش بررسی شده است، بدین گونه که بخش نخست آن به اهمیت قرن نهم و شعر این دوره، بخش دوم به اوضاع سیاسی، اجتماعی، دینی و ادبی ایران در قرن نهم و انعکاس آن در شعر ابن‌حسام و بخش سوم به زندگی ابن‌حسام اختصاص داده شده است. فصل سوم، که قسمت اصلی رساله را در بر می‌گیرد، شامل موضوعات شعری است در دوازده بخش که در هر بخش یکی از رایج‌ترین موضوعات در دیوان شاعر که عبارتند از: توحید، نعت رسول اکرم (ص)، منقبت، مدح شاهان و درباریان، مرثیه، موضوعات اخلاقی، عرفان، عشق مجازی، وصف، شکواییه، مفاخره و خودستایی و موضوعات انتقادی معرفی و تحلیل شده است. با توجه به اوضاع ایده‌آل دینی و اعتقادی سده‌ی نهم و آبخورهای فرهنگی و مذهبی شاعر، موضوع منقبت بیش از دیگر اغراض شعر، مطمح نظر ابن‌حسام بوده است.

شایان ذکر است از آن‌جا که در شعر این دوره انواع ادبی از تنوع چشمگیری بهره‌مندند و انواعی هم‌چون مدیحه، مرثیه، لغز، معما، شهرآشوب، ماده تاریخ، ساقی‌نامه، حماسه‌های تاریخی و دینی، شعرهای وصفی و منظومه‌های داستانی و عاشقانه به وفور در آن یافت می‌شود؛ لذا تا حدودی حوزه‌ی این پژوهش، به مبحث انواع ادبی نزدیک می‌شود. اما هدف ما از این پژوهش بررسی انواع ادبی نبوده، بلکه همان‌طور که اشاره شد، پرداختن به موضوعات رایج در دیوان شاعر است که بالطبع دایره‌ی آن‌ها با مختصر تفاوتی از دایره‌ی انواع متمایز می‌شود. فصل چهارم شامل مضمون‌سازی شاعر با علوم، هنرها، بازی‌ها، اعداد و حروف در دیوان است و در چهار بخش تدوین شده است، بدین گونه که

بخش نخست آن به علوم، بخش دوم به هنرها، بخش سوم به بازی‌ها و سرگرمی‌ها و بخش چهارم به اعداد و حروف اختصاص دارد. ابن‌حسام برای آفرینش معانی و مضامین نیکو، خلق تصاویر زیبا و القای اندیشه‌های متعالی خود از آن‌ها بهره برده که از این میان بیشترین میزان بهره‌گیری وی مربوط به علوم به ویژه علوم قرآنی است. سرانجام بحث با نتیجه‌گیری پایانی که در آن به نتایج حاصل از این جستار اشاره نموده‌ایم، خاتمه می‌یابد.

مآخذ نگارنده برای ارجاع ابیات ابن‌حسام، دیوان وی به تصحیح احمد احمدی بیرجندی و محمد تقی سالک است و برای ارجاع آن به این شیوه بسنده شده است: (شماره‌ی صفحه یا صفحات / شماره‌ی بیت یا ابیات) مشخصات ابیات سایر شعرا بر اساس شماره صفحه‌ی دیوان اشعار آن‌هاست. ارجاع آیات قرآنی نیز بدین صورت آمده است: (نام سوره (شماره‌ی سوره) / شماره‌ی آیه یا آیات) دیگر یادداشت‌ها و توضیحات به شیوه‌ی پی‌نوشت و با شماره‌های پیاپی در پایان هر فصل آمده است. امید است این پژوهش در شناخت شعر ابن‌حسام خوسفی و ادب فارسی در قرن نهم مفید باشد و مقبول طبع مردم صاحب‌نظر شود.

یونس جلوداری

بهمن ماه ۱۳۹۰

فصل اوّل:

کلیّات و تعاریف

۱-۱. کلیات

۱-۱-۱. شرح و بیان مسأله

قرن نهم هجری، در تاریخ ادب فارسی بسیار حائز اهمیت است. در این قرن، شاعران و نویسندگان زیادی به عرصه‌ی ظهور رسیدند و اشعار و نوشته‌های فراوانی را خلق کردند. از آن‌جا که این قرن مقدمه‌ای برای شروع سبک هندی و آغاز صنعت‌سازی و مضمون‌پردازی فراوان و انتزاعی در ادب فارسی است، تنوع موضوع و مضمون در آثار این دوره بسیار به چشم می‌خورد؛ البته پرداختن به این موضوعات به منزله‌ی آن نیست که تنها در شعر این دوره یافت می‌شوند، بلکه هدف آن است که بگوییم این موضوعات، در این قرن از جلوه‌ی خاصی برخوردارند.

یکی از گویندگان بزرگ و سخنوران چیره دست این عصر که تاکنون ناشناخته مانده، مولانا محمد بن حسام خوسفی (۷۸۳ - ۸۷۵ ه. ق) است. وی از معدود شاعران قرن نهم هجری است که بر علوم زمان و مبانی ادبی عصر خود تسلط کافی داشته و از سنت‌های ادبی شعر و زیر و بم‌های سخن و فنون سخنوری آگاه بوده و از شاعران پیش از خود بهره‌ی وافعی برده است. اگرچه ابن‌حسام در سرودن اشعار خود به سبک شاعران پیشین رفته و از آن‌ها در انواع شعر به ویژه قصیده تقلید کرده است؛ اما در تقلید و اقتفا و تضمین اشعار آنان، قدرت و مهارت سخنوری خود را نشان داده است. وی به علت اعتقاد راستین به اسلام و قرآن، در اشعار خود آیات و احادیث زیادی را درج کرده و به قصص و روایات بسیار اشاره نموده است. ابن‌حسام تنها به اشارات قرآنی و تلمیحات و نقل احادیث و روایات و وقایع تاریخی و اجتماعی اکتفا نکرده، بلکه بنا بر شیوه‌ی معمول شاعران پیش از خود مانند عنصری، فرخی، انوری، خاقانی و... که به موضوعات مختلفی در اشعار خود اشاره کرده‌اند، وی نیز

موضوعاتی چون توحید، نعت رسول اکرم(ص)، منقبت، مدح شاهان و درباریان، مرثیه، موضوعات اخلاقی، عرفان، عشق مجازی، وصف، شکواییه، مفاخره و خودستایی و موضوعات انتقادی را در شعر خود گنجانده است. در این میان، موضوع منقبت در دیوان او نسبت به سایر موضوعات حضور چشمگیرتری دارد. ابن حسام برای بیان مفاهیم و موضوعات شعری خود، با علوم و هنرهای مختلفی چون نجوم، صرف و نحو عربی، موسیقی و اصطلاحات مربوط بدانها مضمون‌سازی کرده است.

۱-۲. ضرورت و اهمیت موضوع

یکی از مهم‌ترین و گسترده‌ترین عناصر فرهنگی هر کشور، ادبیات آن کشور است که تحولات زبان و اندیشه‌های مردم و حتی پایه‌های ذوق و قریحه‌ی هنرمندان در آن منعکس می‌شود و آینه‌ای است که بسیاری از جلوه‌های تاریخ را نیز در خود منعکس می‌کند. روشن است که شناخت سرمایه‌ها و بنیان‌های فکری و فرهنگی یک ملت بدون شناخت ادبیات آن کشور امکان‌پذیر نیست. ابن حسام، شاعری دینی در عرصه‌ی ادبیات فارسی است که شناخت شعر و اندیشه‌ی وی، بدون شناخت موضوعات شعری او مقدور نیست. این پژوهش می‌تواند به روشن شدن زوایایی از زندگی و شعر ابن حسام کمک کند و هر گونه شک و شبهه را از چهره و شعر این شاعر دینی بزدايد و راه اظهار نظر غیر مستند و مستدل را در مورد او مسدود کند. از طرفی این پژوهش، می‌تواند موجب ارتباط صحیح با زبان و ادب گذشته از جمله ابن حسام شود. از آن‌جا که موضوعات در دیوان او، حضور چشمگیری دارند؛ از این رو بررسی و تحلیل این موضوعات با توجه به اهمیتی که دارند، می‌تواند به رفع ابهاماتی که ممکن است در اشعار او وجود داشته باشد کمک شایانی کند و زمینه‌ی آشنایی هر چه بیشتر دانشجویان و دوست‌داران ادبیات فارسی را با اشعار او فراهم نماید.

۱-۳. اهداف

۱. شناخت اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی، دینی و ادبی عصر شاعر و انعکاس آن در شعر او
۲. شناساندن شخصیت ابن حسام و اشعارش به جامعه‌ی ادبی کشور برای شناخت بیشتر طرز فکر و عقیده‌ی او
۳. استخراج، دسته‌بندی و تحلیل موضوعات رایج در اشعار ابن حسام و بررسی توان‌مندی او در بیان موضوعات متنوع شعری

۴. بررسی مضمون‌سازی شاعر با علوم و هنرهای گوناگونی از جمله قرآن و حدیث، نجوم، صرف و نحو عربی، موسیقی و اصطلاحات مربوط بدان‌ها در ضمن موضوعات شعری خود از قبیل منقبت، مدح، عشق، عرفان و... .

۱-۱-۴. کاربرد نتایج

از آن‌جا که محمد بن حسام خوسفی از شاعران شیعی مذهب قرن نهم هجری است و در حوزه ادبیات دینی نقش برجسته‌ای دارد و شاعری است که به سبب توصیف آسمان و صور کواکب و صحنه‌های طلوع و غروب آفتاب و ماه و مناظر طبیعت و گل‌ها و گیاهان، می‌توان او را شاعر آفاقی و توصیف‌گر طبیعت نامید؛ ولی با وجود این متأسفانه تاکنون ناشناخته مانده است. از این رو این تحقیق نه تنها می‌تواند گامی مؤثر در راستای شناخت شخصیت ابن‌حسام بردارد و پاسخگوی سؤالاتی باشد که برای دانشجویان در زمینه ادبیات سنتی و به ویژه قرن نهم هجری پیش می‌آید؛ بلکه می‌تواند با بررسی موضوعات شعری در اشعار او به ادب‌دوستان در درک بهتر شعر و اندیشه‌ی این شاعر دینی کمک شایانی کند. گذشته از آن، پرداختن به این پژوهش و تدوین چنین اثری بسامان، برای جامعه‌ی ادبی ما ضروری می‌نماید.

۱-۱-۵. پیشینه

علی‌رغم این‌که محمد بن حسام خوسفی از جمله شاعران شیعی مذهب قرن نهم هجری می‌باشد و در حوزه ادبیات دینی نقش مهم و بارزی دارد؛ اما راجع به شخصیت، شعر و اندیشه‌ی او پژوهش کامل و مبسوطی انجام نگرفته است. در خصوص تحلیل و بررسی موضوعات شعری دیوان او نیز تاکنون تحقیق مستقل و مفصلی صورت نگرفته است. در بهار سال ۱۳۸۰، مجموعه مقالاتی درباره‌ی ابن‌حسام در مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی بیرجند به چاپ رسیده که از آن جمله می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

۱. پیشگامان شعر حماسی مذهبی، پیش از ابن‌حسام خوسفی از احمد/امیری خراسانی؛ درباره‌ی شاعرانی که پیش از ابن‌حسام خوسفی به شعر دینی و به گونه‌ای به شعر حماسی - مذهبی روی آورده‌اند.

۲. جلوه‌های اعتقاد در قصاید ابن حسام خوسفی از غلامرضا بهمنی؛ درباره‌ی اعتقادات مذهبی ابن حسام در قصاید.

هم‌چنین در فصلنامه‌ی *خراسان پژوهی* نیز مجموعه مقالاتی درباره‌ی ابن حسام منتشر شده که از جمله‌ی این مقالات می‌توان اشاره کرد به:

۱. دیدگاه‌های اخلاقی و اجتماعی محمد بن حسام خوسفی در منظومه‌ی خاوران‌نامه از *احمد/حمیدی بیرجندی*؛ درباره‌ی مضامین اخلاقی و اجتماعی که در منظومه‌ی خاوران‌نامه وجود دارد.

۲. شعر و شاعری از زبان ابن حسام خوسفی از *مراد علی واعظی*؛ درباره‌ی تجزیه و تحلیل شعر ابن حسام به ویژه در قصاید و شناخت نکات اخلاقی، تجربه‌های علمی، عینی و شخصیت شاعر. در این مجموعه مقالات، به صورت پراکنده و جزئی به موضوع پژوهش اشاره‌هایی شده است. پژوهش‌ها و مقالات دیگری در زمینه‌ی بررسی موضوعات و مضامین در شعر شاعران صورت گرفته است، از جمله:

۱. مضامین رایج در شعر برخی از شاعران قرن نهم از *زرّین واردی*؛ درباره‌ی مضامین رایج از جمله منقبت، مدح، عرفان و... در دیوان شاعران قرن نهم از قبیل جامی، قاسم انوار، کاتبی و... که در میان آن‌ها نامی از ابن حسام نیامده است.

۲. مضامین رایج در شعر شاه نعمت الله ولی از *زرّین واردی*؛ که در آن به تحلیل مختصری از چند مضمون رایج در شعر شاه نعمت‌الله ولی پرداخته شده است.

هر چند مباحث این پژوهش‌ها که در مورد موضوعات و مضامین شعری است، به اشعار ابن حسام اختصاص ندارد؛ ولی با وجود این، مباحث مذکور می‌توانند در تکمیل این رساله نقش مهم و هدایت‌گر را داشته باشند.

۱-۱-۶. فرضیه‌ها

۱. تنوع موضوع در دیوان ابن حسام چشمگیر است.
۲. مدح و منقبت و موضوعات دینی و اعتقادی در شعر وی جلوه‌ی خاصی دارد.
۳. بیشترین مضمون‌سازی شاعر در ضمن موضوعات مربوط به آیات قرآنی و احادیث نبوی و ائمه‌ی اطهار(ع) است.

۴. ابن حسام با سرودن قصایدی غراً در منقبت ائمه‌ی اطهار به خصوص حضرت علی(ع) و بیان اعتقادات شیعه، توانسته نقش مهمی در گسترش آیین تشیع ایفا کند.

۱-۷. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیلی - توصیفی و بر پایه‌ی منابع کتابخانه‌ای است و مطالب به صورت فیش‌برداری انجام گرفته است؛ بدین ترتیب که ابتدا ضمن مطالعه‌ی دقیق دیوان ابن حسام، تمامی ابیاتی که در حوزه‌ی موضوعات شعری مطرح است، استخراج و یادداشت‌برداری شد. پس از آن ضمن طبقه‌بندی به دو مقوله‌ی اصلی، یعنی موضوعات شعری از قبیل توحید، نعت، منقبت، مدح، مرثیه، عرفان، عشق و... و مضمون‌سازی شاعر با علوم و هنرهای مختلفی از جمله قرآن و حدیث، نجوم، صرف و نحو عربی، طب، موسیقی، خطاطی و... در ضمن موضوعات شعری به تحلیل آن‌ها پرداخته شده است. در طول رساله، اهمیت موضوعات ملاک تقدّم و تأخّر قرار گرفته و سعی شده در ضمن تحلیل موضوعات به نمونه‌هایی از اشعار شاعران هم‌عصر ابن حسام اشاره شود تا به اهمیت و حضور آن موضوع در شعر سایر شاعران این دوره نیز پی برد. در انتهای رساله نیز نمودارهایی به شکل درصدی ترسیم گشته که در آن میزان بهره‌گیری شاعر از موضوعات شعری و مضمون‌سازی وی با علوم، هنرها، بازی‌ها و سرگرمی‌ها، اعداد و حروف نشان داده شده است.

۱-۲. تعاریف

از آن‌جا که تاکنون تحقیق مفصلی در خصوص انواع ادبی، مضامین و موضوعات شعری صورت نگرفته که بتوان تفاوت خاصی بین آن‌ها قائل شد و معمولاً آن‌ها را در یک ردیف قرار داده‌اند؛ لذا حوزه‌ی این پژوهش گاه به مباحث انواع ادبی و مضمون نزدیک می‌شود. همین میزان اهمیت، نگارنده را بر آن داشت تا در این بخش تحقیقی اجمالی در خصوص تقسیم شعر از نظر معنی، ماهیت و اغراض آن انجام دهد:

۱-۲-۱. انواع ادبی^۱

مقصود از این تقسیم‌بندی، بررسی شعر از نظر اشمال بر انواع موضوعاتی است که هر یک با مقاصد و اغراض خاصی، به مدد عاطفه و احساس و حالات و تجربیات شاعر، در کلامی منظوم عرضه شده

است. البته در تقسیم شعر از این منظر اتفاق نظری وجود ندارد و منتقدان ادبی ملل مختلف، آراء و عقاید خاصی ابراز داشته‌اند؛ از جمله ارسطو که دیدگاهی فلسفی و علمی نسبت به هر چیز دارد، اغراض شعر را چنین بر می‌شمارد: حماسی، تراژدی و کمدی (زرین کوب، ۱۳۵۷: ۱۲۰) و از آن‌جا که مایه‌ی شعر را حاصل تقلید آدمی می‌داند، معتقد است اموری که شاعر عرضه می‌کند یا از اعمال و رفتار مردمان خوب تقلید کرده، یا برگرفته از منش افراد پست و فرومایه است؛ بنابراین شعر نیز اساساً به دو بخش عمده قابل تقسیم است:

۱. شعر تراژیک، که شامل اشعار حماسی و اساطیری و متضمن احوال و منش‌های نیک و فضایل اخلاقی پهلوانان و افراد برجسته است.

۲. شعر کمیک یا معادل آن هجایی، که مختص بیان رذالت‌ها و منش‌های پست افراد فرومایه و بدسرشت است (حلبی، ۱۳۶۴: ۴۵).

قَدَامَةُ بن جَعْفَر بدون توجه به تمایزات موجود میان عقیده و مرام و مسلک مردمان عصر خود با عصر ارسطو، همان تقسیم‌بندی ارسطو را پذیرفته، شعر عرب را به دو قسم عمده‌ی مدح و هجو تقسیم می‌کند و دیگر اغراض شعر را منشعب از این دو نوع می‌داند (شوقی ضیف، ۱۳۶۲: ۵۱-۵۲). به علاوه پاره‌ای از منتقدان ادبی، اغراض و مقاصد شاعران را ملاک تقسیم شعر قرار داده‌اند و بسته به این که شعر در مدح، هجو، رثا، وصف، فخر، شکوه، اعتذار و... سروده شده باشد، آن را به انواع دیگری قابل تقسیم می‌دانند؛ از جمله بعضی گفته‌اند: شعر بر چهار رکن بنا شده است: ۱. مدح ۲. هجا ۳. نسیب ۴. رثا (ابن رشیق قیروانی، ۱۴۰۸/هـ/۱۹۸۸م: ۲۴۶) جاحظ نیز ارکان شعر را چهار قسم دانسته، اما به جای نسیب و رثا، شعر حکمی و بزمی را برگزیده و انواع دیگر شعر را منشعب از این چهار قسم دانسته است (همایی، ۱۳۶۶: ۵۶). عده‌ای نیز فنون شاعری را در فخر، مدیح، هجا و نسیب اختصار کرده‌اند و بعضی «رثا» را به چهار فنّ مذکور افزوده‌اند و عده‌ای «اعتذار» را در مکان «رثا» قرار داده‌اند (احمد بدوی، ۱۹۶۴م: ۱۳۷-۱۳۸).

نظر به ارتباط مستقیم ادبیات ایران و کیفیت ظهور و تکامل آن با ادبیات عرب، اصول کلی اغراض و مقاصد شعر فارسی نیز چندان اختلافی با اغراض شعر عرب ندارد. ادبای عرب، شعر دوره‌ی جاهلیت و صدر اسلام را از لحاظ اغراض به زیاده از ده قسم تقسیم کرده‌اند که عمده‌ی آن‌ها به قرار زیر است: نسیب یا تشبیب، حماسه و فخر، مدح، رثا، هجا، اعتذار، شکوی و وصف (مؤتمن، ۱۳۶۴: ۶-۸). در گذشته‌ی شعر فارسی دری به پیروی از شعر و ادب عرب، محتوی و مایه‌ی درونی شعر را «اغراض